

ਬਾਬਾ ਬੋਲਦਾ ਹੈ

ਪਰਮਜੀਤ

(ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਮੇਂ ਤੇ ਪਰਮਜੀਤ ਢੀਗਰਾ, ਸਰਬਜੀਤ ਨਾਰੰਗਵਾਲ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਪਾਲ ਸਿੰਘ ਉਰਫ ਅਮਰੀਕ ਸਿੰਘ ਸਿਰਸਾ ਅਤੇ ਦਵਿੰਦਰ ਪਾਲ ਨੇ ਇੰਟਰਵਿਯੂ ਕੀਤਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਚੋਣਵੇਂ ਅੰਸ਼ ਇਥੇ ਦਿੱਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ।)

- ? ਤੁਸੀਂ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਕ ਵਿਗਿਆਨੀ ਹੋ, ਤੁਹਾਡੀ ਥੀਏਟਰ ਵਿਚ ਦਿਲਚਸਪੀ ਕਿਵੇਂ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਅਤੇ ਉਹ ਵੀ ਇਨਕਲਾਬੀ ਲਹਿਰ ਹੈ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਨ ਲਈ ?
- ਐਮ. ਐਸ. ਸੀ. (ਟੈਕਨਾਲੋਜੀ) ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮੈਨੂੰ ਭਾਖੜਾ ਡੈਮ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਕਰਨ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲਿਆ ਤੇ ਉਥੇ ਹੀ ਮੇਰੀ ਸੂਝ ਇਧਰ ਮੁੜੀ। ਮੈਂ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਹੀ ਪੜ੍ਹਦਾ ਸੀ ਕਿ ਮਾਰਕਸੀ ਫਲਸਫੇ ਨਾਲ ਮੇਰਾ ਪੂਰਾ ਸੰਬੰਧ ਜੁੜ ਗਿਆ ਸੀ। 1943-44 ਵਿਚ ਨੌਵੀਂ ਜਮਾਤ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਦਾ ਮੈਂ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਪਾਰਟੀ ਦਾ ਕਾਰਡ ਹੋਲਡਰ ਮੈਂਬਰ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ। ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਲਹਿਰ ਨਾਲ ਵੀ ਮੇਰਾ ਬਹੁਤ ਸੰਬੰਧ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਅਮਨ ਲਹਿਰ ਨਾਲ ਵੀ ਸੰਬੰਧਤ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਨੌਕਰੀ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤਾਂ ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਭਾਖੜਾ ਉਸਰ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਮੈਂ ਇਹ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਅਸੀਂ ਦਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਰੂਖ ਤਾਂ ਬਦਲ ਰਹੇ ਹਾਂ ਪਰ ਸਾਡਾ ਸਮਾਜ ਉਥੇ ਦਾ ਉਥੇ ਖਲੋਤਾ ਹੈ। ਉਹਦੇ ਵਿਚ ਕੋਈ ਤਬਦੀਲੀ ਨਹੀਂ ਆਈ। ਸੋ ਮੈਨੂੰ ਉਦੋਂ ਹੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਭਾਵੇਂ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ ਕਿੰਨੀ ਵੀ ਤਰੱਕੀ ਹੋ ਜਾਵੇ, ਜਿੰਨਾ ਚਿਰ ਇਹਦੇ ਵਿਚ ਸਮਾਜਿਕ ਤਬਦੀਲੀ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਚਿਰ ਸਧਾਰਨ ਲੋਕਾਂ ਤਕ ਇਸ ਸਾਇੰਸ ਦਾ ਕੋਈ ਵੀ ਫਾਇਦਾ ਨਹੀਂ ਪੁੱਜਣਾ।
- ? ਇਨਕਲਾਬੀ ਲਹਿਰ ਦੀ ਮਜ਼ਬੂਤੀ ਲਈ ਥੀਏਟਰ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਦੇ ਤੁਹਾਡੇ ਰਾਹ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸਰਕਾਰੀ ਜਾਂ ਗੈਰ ਸਰਕਾਰੀ ਰੁਕਾਵਟਾਂ ਵੀ ਆਈਆਂ, ਕਿਉਂਕਿ ਸਰਕਾਰਾਂ ਅਕਸਰ ਇਨਕਲਾਬ ਦੇ ਨਾਂ ਤੋਂ ਤ੍ਰਿਹੰਦੀਆਂ ਹਨ ?
- ਇਹ ਵੀ ਇਕ ਨਵਾਂ ਤਜਰਬਾ ਸੀ ਕਿ ਸਰਕਾਰੀ ਅਫਸਰ ਦੀ ਹੈਸੀਅਤ ਵਿਚ ਮੈਨੂੰ ਥੋੜ੍ਹਾ ਜਿਹਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਕੰਮ ਦੀ ਮੁਹਾਰਿਤ ਰੱਖਦਾ ਹਾਂ ਅਤੇ ਮੇਰੇ ਸਮਾਜਿਕ ਕੰਮਾਂ ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਉਤਲੇ ਅਫਸਰ ਠੀਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਹੀ ਦੇਖਦੇ

ਸਨ। ਮੈਂ 1964 ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ 1971 ਤਕ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਨਾਟਕ ਕਲਾ ਕੇਂਦਰ ਵਿਚ ਜੋ ਕੰਮ ਕੀਤਾ, ਉਸ ਕਾਰਨ ਵੀ ਮੇਰਾ ਸਰਕਾਰ ਨਾਲ ਕੋਈ ਬਹੁਤਾ ਟਕਰਾਓ ਨਹੀਂ ਵਾਪਰਿਆ। ਬਾਹਰ ਵੀ ਜਾਂਦੇ ਸੀ। ਗੋਰਕੀ ਦੇ ਨਾਵਲ 'ਮਾਂ' ਉਤੇ ਅਧਾਰਤ ਡਰਾਮਾ ਕੀਤਾ। ਹੋਰ ਅਨੇਕਾਂ ਨਾਟਕ ਕੀਤੇ। ਉਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬਹੁਤਿਆਂ ਦੀ ਲੈਫਟਿਸਟ ਕਮਿਟਮੈਂਟ ਸੀ। ਉਹ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਖਿਲਾਫ ਸਨ। ਪਰ ਕੋਈ ਰੁਕਾਵਟ ਨਹੀਂ ਆਈ। 1971 ਵਿਚ ਹੀ ਇਕ ਹੋਰ ਘਟਨਾ ਹੋਈ। ਮੇਰੇ ਦਫਤਰ ਵਿਚੋਂ ਮੇਰੇ ਕੋਲੋਂ ਅਮਰਜੀਤ ਚੰਦਨ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਉਦੋਂ ਹੀ ਮੇਰੀ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰੀ ਦੇ ਵਾਰੰਟ ਜਾਰੀ ਹੋਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਭਾਰਤ ਪਾਕਿ ਲੱਗੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਜੰਗ ਖਤਮ ਹੋ ਗਈ, ਨਾਲ ਹੀ ਮੇਰੇ ਵਾਰੰਟ ਵੀ ਖਤਮ ਹੋ ਗਏ। ਮੇਰੀ ਕਮਿਟਮੈਂਟ ਨਕਸਲੀ ਲਹਿਰ ਨਾਲ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਹੀ। ਮੈਂ ਕਹਿੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਜੇ ਮੈਂ ਸਰਕਾਰੀ ਨੌਕਰੀ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹਾਂ, ਉਹ ਆਪਣੇ ਟੈਕਨੀਕਲ ਗਿਆਨ ਕਰਕੇ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹਾਂ, ਕੋਈ 16-18 ਜਮਾਤਾਂ ਪੜ੍ਹਿਆਂ ਹਾਂ, ਪਰ ਮੇਰੀ ਕੋਈ ਸਮਾਜਕ ਚੇਤਨਾ ਵੀ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਤੁਹਾਡੇ ਨਾਲ ਟਕਰਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਸਰਕਾਰ ਨਾਲ ਪਹਿਲੀ ਟੱਕਰ ਨਾਟਕ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ 1975 ਦੀ ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਦੌਰਾਨ ਹੋਈ। ਜਦੋਂ ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਲੱਗੀ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਸਖਤ ਤਕਲੀਫ਼ ਹੋਈ। ਅਸੀਂ ਇਹ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦੇ ਕਿ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਕਿਸਮ ਦੀ ਗਿਰਾਵਟ ਆਵੇ। ਮੈਂ ਇਕ ਨਾਟਕ 13 ਦਸੰਬਰ 1975 ਨੂੰ ਕੀਤਾ। ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਕਾਰਨ ਹਰ ਸਰਗਰਮੀ ਉਤੇ ਪਾਬੰਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਦੌਰਾਨ ਨੌਕਰੀ ਤੋਂ ਮੇਰੀ ਛੁੱਟੀ ਹੋ ਗਈ। ਇਕ ਸੱਚ ਮੈਂ ਕਦੀ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਦਸਿਆ ਨਹੀਂ, ਤੁਹਾਨੂੰ ਅੱਜ ਦੱਸ ਦਿੰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਉਸ ਵੇਲੇ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਇਕ ਪੈਸਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਓਧਰ ਸਭ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਉਪਰ ਪਾਬੰਦੀ ਲੱਗ ਗਈ। 1976 ਆ ਗਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਜੰਮੂ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਨਾਟਕ ਕਰਨ ਲਈ ਬੁਲਾਇਆ। 19 ਸਤੰਬਰ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਇਹ ਨਾਟਕ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਉਥੇ ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਵਿਚ ਗਿਆਨੀ ਜ਼ੈਲ ਸਿੰਘ ਸ਼ੇਖ ਅਬਦੁੱਲਾ ਵੀ ਬੈਠੇ ਸਨ। ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਆਪ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਾਰਾ ਅਮਲਾ ਫੈਲਾ ਹੀ ਆਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਗੱਲ ਸਮਝ ਲਈ ਕਿ ਕਰਦਾ ਤਾਂ ਇਹ ਨਾਟਕ ਹੈ, ਪਰ ਹਮਲਾ ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਉਤੇ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਰਹੰਦ ਦੀ ਘਟਨਾ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਿਆਂ ਮੈਂ ਇਹ ਗੱਲ ਕਹਿੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਜਦੋਂ ਬੱਚੇ ਨੀਹਾਂ ਵਿਚ ਚਿਣੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ ਤਾਂ ਸਰਹੰਦ ਦੇ ਲੋਕ ਕਿਥੇ ਸਨ ? ਤਮਾਸ਼ਾਈ ਬਣ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਭ ਕੁਝ ਵੇਖਿਆ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਹਦੀ ਵੱਡੀ ਕੀਮਤ ਚੁਕਾਉਣੀ ਪਈ। ਬੰਦੇ ਬਹਾਦਰ ਨੇ ਸਰਹੰਦ ਦੀ ਇੱਟ ਨਾਲ ਇੱਟ ਖੜਕਾਈ ਤੇ ਅੱਜ ਵੀ ਬੰਦੇ ਬਹਾਦਰ ਜਿਉਂਦੇ ਨੇ। ਅੱਜ ਦੇ ਵਜ਼ੀਰਿਆਂ ਨੂੰ ਉਹ ਪਛਾਣਦੇ ਨੇ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਕਦਮ ਖੜਕ ਗਈ। ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਪਹੁੰਚੇ ਤਾਂ ਵਾਰੰਟ ਜਾਰੀ ਹੋ ਗਏ ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਰਿਹਾਈ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮੈਂ ਆਪਣੀਆਂ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਲਗਾਤਾਰ ਕਰਦਾ

ਆ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਕਦੇ ਸਿੱਧੀ ਟੱਕਰ ਜਾਣ ਬੁੱਝ ਕੇ ਨਹੀਂ ਲਈ। ਜਿਥੇ ਦਫ਼ਾ 144 ਲੱਗੀ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਕੋਈ ਹੋਰ ਰੁਕਾਵਟ ਹੋਵੇ, ਮੈਂ ਉਥੇ ਨਾਟਕ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਪ੍ਰਬੰਧਕਾਂ ਕੋਲੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪੁੱਛ ਲੈਂਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਆਗਿਆ ਲਈ ਹੋਈ ਹੈ ਕਿ ਨਹੀਂ।

? ਤੁਹਾਡੇ ਬਾਰੇ ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਪ੍ਰਤੀਬੱਧ ਥੀਏਟਰ ਜਾਂ ਜਿਹਨੂੰ ਲੋਕ-ਥੀਏਟਰ ਕਹਿਣਾ ਵਧੇਰੇ ਉਚਿਤ ਜਾਪਦਾ ਹੈ, ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖੀ। ਇਹਦਾ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਕੀ ਪ੍ਰਤੀਕਰਮ ਹੋਇਆ ਹੈ?

• ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਜਾਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਅਤੇ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਿਆਂ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਬਾਰੇ ਨਾਟਕ ਕੀਤੇ। ਕਿਤੇ ਥੜ੍ਹਾ ਮਿਲ ਗਿਆ, ਉਹੋ ਸਹੀ। ਰੋਸ਼ਨੀ ਦਾ ਕੋਈ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦਾ। ਪਰ ਲੋਕ ਬੜੇ ਗੌਰ ਨਾਲ ਵੇਖਦੇ ਹਨ, ਬੜੀ ਰੁਚੀ ਨਾਲ ਸੁਣਦੇ ਹਨ ਤੇ ਸ਼ਲਾਘਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਮੈਂ ਮਿੱਥ ਲਿਆ ਕਿ ਜੇ ਤਾਂ ਕੋਈ ਚੰਗੇ ਸਾਧਨ ਮਿਲ ਜਾਣ, ਠੀਕ ਹੈ। ਜੇ ਨਹੀਂ ਮਿਲੇ ਤਾਂ ਇਹਦਾ ਇਹ ਮਤਲਬ ਨਹੀਂ ਕਿ ਅਸੀਂ ਨਾਟਕ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ। ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਦਬਾ ਕੇ ਨਹੀਂ ਰੱਖਣਾ। ਮੈਂ ਇਹ ਮਿੱਥ ਲਿਆ ਸੀ ਕਿ ਮੇਰਾ ਕੰਮ ਹੈ ਲੋਕਾਂ ਤਕ ਸੁਨੇਹਾ ਪਹੁੰਚਾਉਣਾ, ਨਾਟਕ ਦੇ ਰਾਹੀਂ। ਯਾਨੀ ਨਾਟਕ ਨੂੰ ਇਕ ਸਾਧਨ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵਰਤਣਾ। ਵੱਡੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਲੋਕਾਂ ਤਕ ਸੁਨੇਹਾ ਪਹੁੰਚਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਜਿਹੜੀ ਗੱਲ ਕਹਿਣੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ, ਉਹ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜਨਤਕ ਥੀਏਟਰ ਦੀਆਂ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਹੀ ਹੋਰ ਹਨ, ਉਹਦੀ ਜੜਤ ਹੀ ਹੋਰ ਹੈ। ਮੈਂ ਇਹਨਾਂ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਿਉਂ ਕਰਾਂ। ਮੇਰੀ ਪ੍ਰਤੀਬੱਧਤਾ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਹੈ ਤੇ ਇਹ ਬੜੀ ਨਰੋਈ ਪ੍ਰਤੀਬੱਧਤਾ ਹੈ। ਇਉਂ ਮੋਢੀ ਵਾਲੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ ਗਈ ਮੈਂ ਤੁਰਿਆ ਗਿਆ, ਖਲੋਤਾ ਨਹੀਂ। ਤੇ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਹੁਣ ਨਾਟਕ ਦੀ ਗੱਲ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਆਮ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪਈ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਆਮ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪਈ ਹੈ, ਤਾਂ ਚੰਗੀਆਂ ਸਟੇਜਾਂ ਵੀ ਬਣਨ ਲੱਗ ਪਈਆਂ ਨੇ। ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੇਠੀ ਦਾ ਇਹ ਬੜਾ ਪੱਕਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਨਾਟਕ ਹੈ ਹੀ ਇਲੀਟ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਅਤੇ ਇਹਦੇ ਸਾਧਨ ਵੀ ਉਹੋ ਜਿਹੇ ਨੇ, ਖਰਚੇ ਵੀ ਉਹੋ ਜਿਹੇ ਨੇ। ਪਰ ਮੇਰਾ ਥੀਏਟਰ ਇਲੀਟ ਦਾ ਨਹੀਂ, ਅਵਾਮ ਦਾ ਹੈ।

? ਅਕਸਰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਕੌਮ ਦੀ ਤਰੱਕੀ ਦਾ ਪਤਾ ਉਹਦੇ ਵਿਕਸਿਤ ਥੀਏਟਰ ਤੋਂ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਤਾਂ ਵਣਜੀ ਥੀਏਟਰ ਦੀ ਲਗਭਗ ਅਣਹੋਂਦ ਹੀ ਹੈ। ਕੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਵਣਜੀ ਥੀਏਟਰ ਦਾ ਕੋਈ ਭਵਿੱਖ ਹੈ?

• ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਇਕ ਖਾਸ ਕਿਸਮ ਦਾ ਸਭਿਆਚਾਰ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ, ਕਲਾ ਜਾਂ ਹੁਨਰ ਦੇ ਖੇਤਰ ਦੇ ਪੱਖੋਂ ਅਸੀਂ ਹੁਣ ਪਿਛੇ ਨਹੀਂ ਰਹੇ। ਇਸ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਹੁਣ ਕਾਫ਼ੀ ਤਰੱਕੀ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਜਿਥੋਂ ਤਕ ਥੀਏਟਰ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ, ਮੇਰੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਸਟਰੀਟ ਥੀਏਟਰ ਦੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦਾ ਵਿਸਲੇਸ਼ਣ ਜੋੜਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਮਰਾਠੀ, ਬੰਗਾਲੀ ਵਿਚ ਵੀ

ਵਣਜੀ ਥੀਏਟਰ ਹੈ। ਪਰ ਉਥੋਂ ਦੇ ਲੋਕ ਇਸ ਥੀਏਟਰ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਮੁੜ ਲੋਕ-ਥੀਏਟਰ ਵੱਲ ਆ ਰਹੇ ਹਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਵਣਜੀ ਥੀਏਟਰ ਦੀ ਚਮਕ-ਦਮਕ ਅਤੇ ਤੜਕ ਮੜਕ ਤੋਂ ਅੱਕ ਗਏ ਹਨ। ਚਮਕੀਲੇ ਪਹਿਰਾਵੇ, ਰੰਗਾਂ ਨਾਲ ਪੋਚੇ ਚਿਹਰੇ ਹੁਣ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਨ ਤੋਂ ਅਸਮਰਥ ਨੇ। ਟੀ. ਵੀ. ਡਰਾਮਾ ਵੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰ ਹੀ ਹੈ। ਪੇਸ਼ਾਵਰ ਡਰਾਮਾ ਕੇਵਲ ਟਿਕਟ ਉਤੇ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਸੋ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਨਾਟਕ ਪਰੰਪਰਾ ਕਮਜ਼ੋਰ ਨਹੀਂ। ਇਹਦਾ ਭਵਿੱਖ ਕਾਫੀ ਉਜਲ ਹੈ।

? ਤੁਸੀਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਇਕਾਂਗੀ, ਪੂਰੇ ਨਾਟਕ ਅਤੇ ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾਵਾਂ ਤੇ ਨਾਵਲਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਬੜੀ ਸਫਲਤਾ ਨਾਲ ਮੰਚ ਉਤੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਪਰ ਇਹਨਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਤਜਰਬਿਆਂ ਵਿਚ ਤੁਸੀਂ ਮੰਚ ਨੂੰ ਸਾਧਾਰਨ ਹੀ ਰਖਿਆ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਸੁਚੱਜੀ ਮੰਚ-ਜੜਤ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਨਾਟਕ ਦਾ ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਉਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਮਨਫੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ?

• ਕੁਝ ਨਾਟਕ ਲਿਖੇ ਹੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਟੇਜ ਉਤੇ ਮੰਚ-ਜੜਤ ਅਤੇ ਰੌਸ਼ਨੀ ਆਦਿ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਨਾਟਕ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਹੀ ਅਸਲੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਨਾ ਕਿ ਸਟੇਜ-ਜੜਤ। ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਲੋੜ ਮਾਨਵੀ ਹਮਦਰਦੀ ਦੀ ਹੈ। ਕੋਲੇ ਦੀ ਖਾਣ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਕੋਲੇ ਦੀ ਖਾਣ ਦਿਖਾਉਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ। ਪਰ ਜਿੱਥੇ ਸਾਧਨ ਮਿਲ ਜਾਣ, ਵਰਤ ਲੈਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਜਿੱਥੇ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੇ, ਉੱਥੇ ਮੰਚ-ਜੜਤ ਦਾ ਕੈਦੀ ਨਹੀਂ ਬਨਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਜੇ ਇਉਂ ਕੈਦੀ ਬਣ ਗਏ, ਫੇਰ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਮਾਰੇ ਗਏ।

? ਤੁਸੀਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਧਾਰਮਿਕ ਨਾਟਕਾਂ ਦਾ ਮੰਚਣ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਹਦੇ ਪਿਛੇ ਕੀ ਤੁਹਾਡਾ ਉਦੇਸ਼ ਇਨਕਲਾਬੀ ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਬਲਵਾਨ ਕਰਨਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਜਾਂ ਕੁਝ ਹੋਰ ?

• ਇਕੋ ਹੀ ਉਦੇਸ਼ ਹੈ, ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਜਾਗ੍ਰਿਤ ਕਰਨਾ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਨਿਕਲਿਆਂ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਵੇਖਿਆਂ ਕਿ ਤਿੰਨ ਨਾਇਕ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਬੜੇ ਹਰਮਨ ਪਿਆਰੇ ਨੇ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ, ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਅਤੇ ਭਗਤ ਸਿੰਘ। ਮੈਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੈਲੰਡਰ ਅਤੇ ਹੋਰ ਕਾਫੀ ਕੁਝ ਨਾਲ ਲੈ ਜਾਂਦਾ ਹਾਂ। ਪਰ ਜਿਹੜੀ ਗੱਲ ਮੈਂ ਕਹਿਣੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਇਕਾਂ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਰਾਹੀਂ, ਗੱਲ ਤਾਂ ਮੈਂ ਉਹੋ ਹੀ ਕਹਿਣੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਤਾਂ ਮੈਂ ਕਹਿੰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਮਲਕ ਭਾਗੋ ਤੇ ਭਾਈ ਲਾਲੋ ਵਿਚੋਂ ਅਸੀਂ ਸਾਥ ਭਾਈ ਲਾਲੋ ਦਾ ਦੇਣਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਤਾਂ ਆਖਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਭਾਵੇਂ ਕਿੰਨੀਆਂ ਵੀ ਮੁਸੀਬਤਾਂ ਆ ਜਾਣ, ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕਦੇ ਹਾਰਦੇ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਅੱਗੇ ਹੀ ਵਧਦੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਦੋ ਗੱਲਾਂ ਮੈਂ ਕਹਿਣੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਇਹੀ ਕਹੀਆਂ ਹਨ। ਭਾਵੇਂ ਮੈਂ 'ਇਹ ਲਹੂ ਕਿਸਦਾ ਹੈ' ਕੀਤਾ ਹੈ ਭਾਵੇਂ 'ਜਿਨ੍ਹ ਸਚਿ ਪਲੈ ਹੋਇ'। ਮੈਂ ਕਹਿੰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਜਿਹੜੇ ਲੋਕ ਮਿਹਨਤ ਕਰਦੇ ਨੇ, ਉਹੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ

ਹਨ। ਜਿਹੜੇ ਸੱਚ ਦੇ ਆਸ਼ਕ ਨੇ ਉਹੀ ਆਪਣੀ ਕਹੀ ਹੋਈ ਹਰ ਗੱਲ 'ਤੇ ਕੁਰਬਾਨੀ ਦੇ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਜਿਹੜੇ ਸਿੱਖ ਵਿਸ਼ੇ ਮੈਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਹਨ, ਉਹ ਧਰਮ ਦੀ ਖਾਤਰ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਇਆ ਬਾਰੇ ਹਨ। ਆਖ਼ਰ ਸਾਡਾ ਸਾਰਿਆਂ ਦਾ ਧਰਮ ਹੈ ਕਿ ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਕਹਿਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰੀਏ। ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਬਦਲਣ ਦਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਟੀਚਾ ਵੀ ਇਕ ਧਰਮ ਹੀ ਸੀ। ਸਾਰਾ ਕੁਝ ਸਹਿੰਦਿਆਂ ਹੋਇਆ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਕਹਿਣ ਦਾ ਹੌਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਰਾਹੀਂ ਵੀ ਇਹ ਗੱਲ ਕਹੀ ਹੈ। ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਬਾਰੇ ਨਾਟਕ 'ਮੈਂ ਨਾਸਤਕ ਹਾਂ' ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਵੀ ਇਹੋ ਹੈ। ਮੈਂ ਕਹਿੰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਮੇਰਾ ਸਿੱਖੀ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨ ਦਾ ਕੋਈ ਵਿਚਾਰ ਨਹੀਂ। ਕੁਝ ਲੋਕ ਮੇਰੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਟਕਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖੀ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਹੀ ਸਮਝਦੇ ਹਨ ਪਰ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਕੋਈ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਾਟਕ ਲੈਂਦਾ ਹਾਂ ਤਾਂ ਉਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਅਜਿਹੀ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਸਿਰਜ ਲੈਂਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਅਜਿਹਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਮਨਫੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

? ਜਿਵੇਂ-ਜਿਵੇਂ ਮਨੁੱਖ ਤਰੱਕੀ ਕਰਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਤਿਵੇਂ ਤਿਵੇਂ ਮਨੁੱਖੀ ਰਿਸ਼ਤੇ ਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਤਿੜਕ ਰਹੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹ ਤਿੜਕ ਐਬਸਰਡਿਟੀ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦੇ ਰਹੀ ਹੈ। ਕਈ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਇਥੋਂ ਤਕ ਕਹਿ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਕਿ ਅੱਜ ਦਾ ਯਥਾਰਥ ਹੀ ਐਬਸਰਡ ਹੈ। ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਵੀ ਆਪਣੇ ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਅਜਿਹੇ ਅੰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ ?

• ਐਬਸਰਡਿਟੀ ਕੁਝ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਯਥਾਰਥ ਹੈ, ਸਮੁੱਚੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਕਈ ਵਾਰ ਫੈਸ਼ਨ ਵਜੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਨਾਟਕ, ਕਹਾਣੀਆਂ, ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਅਤੇ ਨਾਵਲ ਲਿਖੇ ਗਏ, ਪਰ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਫੇਰ ਸਾਰੇ ਯਥਾਰਥ ਵੱਲ ਹੀ ਆ ਰਹੇ ਨੇ। ਦਿੱਲੀ ਜਾਂ ਹੋਰ ਵੱਡੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਦੀ ਜੰਗਲ ਰੂਪੀ ਸੁਸਾਇਟੀ ਜਾਂ ਯੂਰਪ ਜੰਗਲ ਰੂਪੀ ਸੁਸਾਇਟੀ ਵਿਚ ਅਜਿਹੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਜਾਂ ਬੇਦਿਲੀ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਵਿਸ਼ਾ ਵਸਤੂ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਲੋਕ ਅਜੇ ਉਸ ਪੜਾਅ ਉੱਤੇ ਨਹੀਂ ਪਹੁੰਚੇ ਕਿ ਅਜਿਹੀਆਂ ਮਾਨਸਿਕ ਤੜਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਬਣਨ। ਹਾਲੀ ਤਾਂ ਉਹ ਗਰੀਬੀ ਤੋਂ ਐਗਜਿਸਟੈਂਸ ਵੱਲ ਸਫਰ ਕਰ ਰਹੇ ਨੇ। ਇਹ ਐਬਸਰਡਿਟੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਯਥਾਰਥ ਹੈ, ਪਰ ਇਕ ਸਮਾਜ ਦਾ, ਸਭ ਸਮਾਜਾਂ ਦਾ ਨਹੀਂ। ਮੈਂ ਜਿਹੜੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਜਾਣਾਂ ਚਹੁੰਦਾ ਹਾਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਐਬਸਰਡਿਟੀ ਦੇ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੰਘਰਸ਼ ਸਿੱਧਾ ਹੈ, ਨਿੱਘਰ ਹੈ। ਮੇਰਾ ਥੀਏਟਰ ਲੋਕ ਸੰਘਰਸ਼ ਦਾ ਥੀਏਟਰ ਹੈ। ਮੈਂ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਲਿਆਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਲੋਕ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੇਦਿਲ ਨਾ ਹੋਣ।

? ਤੁਸੀਂ ਨਕਸਲੀ ਲਹਿਰ ਦੇ ਬੁਨਿਆਦੀ ਅਧਾਰਾਂ ਨੂੰ ਅਤੇ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟ ਰਾਜਨੀਤੀਆਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤੀਵਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਲੋਕ ਵਿਰੋਧੀ ਨੀਤੀਆਂ ਨੂੰ ਨਾਟਕ

- ਸਿਰਜਣ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਹੈ। ਕਈ ਵਾਰ ਇਹ ਨਾਟਕ ਜਾਂ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟ ਰਾਜਨੀਤੀ ਬਾਰੇ ਭਾਸ਼ਨ ਹੋ ਨਿਬੜਦੇ ਹਨ। ਤੁਹਾਡਾ ਇਸ ਬਾਰੇ ਕੀ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ?
- ਮੇਰਾ ਮਿਸ਼ਨ ਹੈ ਅੱਜ ਦੇ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਕੁਰੀਤੀਆਂ ਨੂੰ ਨੰਗਾ ਕਰਨਾ। ਜਦੋਂ ਵੀ ਬੰਦਾ ਕਿਸੇ ਮਿਸ਼ਨ ਨਾਲ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਕੋਈ ਆਪਣੇ ਹੀ ਰੂਪ ਸਿਰਜਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਬੜੀ ਅਜੀਬ ਜਿਹੀ ਧਾਰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਫਲਾਣਾ ਨਾਟਕ ਭਾਸ਼ਣ ਹੋ ਨਿਬੜਿਆ। ਕੀ ਸ਼ੈਕਸਪੀਆ ਦੇ ਨਾਟਕ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕਰੈਕਟਰ ਢਾਈ ਤਿੰਨ ਸਫੇ ਦਾ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਬੋਲ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਫਲਸਫਾ ਦਸ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਭਾਸ਼ਣ ਨਹੀਂ ? ਸਾਡੇ ਮੌਜੂਦਾ ਨਾਟਕਕਾਰਾਂ ਵਲੋਂ ਹਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਘੁੰਮਣ ਦੇ ਨਾਟਕ ਵੀ ਭਾਸ਼ਣ ਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਕਿ ਭਾਸ਼ਣ ਹੋ ਨਿਬੜਿਆ ਹੈ, ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਹੀਂ। ਉਹ ਭਾਸ਼ਣ ਸੁਣਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਨਹੀਂ, ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਕਿਤੇ ਰੋਲਾ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਪਾਇਆ ? ਕਿਤੇ ਲੋਕ ਉਠ ਕੇ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਚਲੇ ਗਏ ? ਮੈਂ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਮੇਰੀ ਜਿਹੜੀ ਐਕਟਿੰਗ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਹੈ, ਉਸੇ ਵਿਚ ਹੀ ਮੈਂ ਭਾਸ਼ਣ ਦੇ ਸਕਦਾ ਹਾਂ। ਮੇਰੇ ਹੀ ਨਾਟਕ ਜੇ ਕੋਈ ਹੋਰ ਕਰੈਕਟਰ ਕਰਨ ਤਾਂ ਉਹ ਕਾਮਯਾਬ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ਭਾਸ਼ਣ ਵਿਚ ਜੇ ਨਾਟਕੀ ਪਕੜ ਹੈ ਤਾਂ ਭਾਸ਼ਣ ਵੀ ਨਾਟਕ ਹੈ। ਇਹ ਨੁਕਸ ਨਹੀਂ। ਪਰ ਜੇ ਕਿਸੇ ਐਵੇਂ ਉਤੋਂ ਆ ਕੇ ਕੋਈ ਪਾਤਰ ਭਾਸ਼ਣ ਪਿਆ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਪਕੜ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ। ਜੇ ਕੁਝ ਮੈਂ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਹਾਂ, ਭਾਵੇਂ ਭਾਸ਼ਣ ਨਾਲ ਕਹਾਂ, ਭਾਵੇਂ ਕਿਸੇ ਪਾਤਰ ਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਕਹਾਵਾਂ ਤੇ ਭਾਵੇਂ ਮੈਂ ਸਵਾਲ ਕਰਕੇ ਜਵਾਬ ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਕੋਲੋਂ ਲਵਾਂ, ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਕਹਿਣੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਮੰਨਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਮੈਂ ਇਹਦੇ ਲਈ ਹਰ ਕਿਸਮ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਨੂੰ ਵਰਤਦਾ ਹਾਂ।
 - ? ਟੈਲੀਵਿਜ਼ਨ ਆਉਣ ਨਾਲ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਰੰਗਮੰਚ ਪ੍ਰਤੀ ਰੁਚੀ ਘਟੀ ਜਾਪਦੀ ਹੈ। ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਲਾਹੌਰ ਟੀ. ਵੀ. ਦੇ ਨਾਟਕਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਇਹ ਰੁਚੀ ਰੰਗਮੰਚ ਲਈ ਨੁਕਸਾਨਦੇਹ ਹੈ ਜਾਂ ਨਹੀਂ, ਤੁਹਾਡਾ ਕੀ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ?
 - ਸ਼ਹਿਰ ਦਾ ਜਿਹੜਾ ਨਾਟਕ ਸੀ, ਜਿਹੜਾ ਸਿਰਫ ਮਨ ਪਰਚਾਵੇ ਲਈ ਸੀ, ਉਹ ਟੀ. ਵੀ. ਨੇ ਖਾ ਲਿਆ। ਪਰ ਜਿਹੜਾ ਨਾਟਕ ਮੈਂ ਕਰਦਾ ਹਾਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਉਤੇ ਟੀ. ਵੀ. ਦਾ ਕੋਈ ਅਸਰ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਚਲੰਤ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਬਾਰੇ ਹਨ। ਮੇਰੀ ਜਿਹੜੀ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਸਮਗਰਮੀ ਸੀ, ਉਹਦੇ ਉਤੇ ਜ਼ਰੂਰ ਅਸਰ ਪਿਆ। ਮੈਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਸੀ ਕਿ ਮੇਰੇ ਜਿਹੜੇ ਹੋਰ ਨਾਟਕ ਨੇ, ਮੇਰਾ ਜਿਹੜਾ ਗਲੀ ਦਾ ਨਾਟਕ ਹੈ ਪਿੰਡਾਂ ਦਾ ਥੀਏਟਰ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਉਤੇ ਟੀ. ਵੀ. ਦਾ ਕੋਈ ਅਸਰ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ।
 - ? ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਦੋ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਵਿਚ ਰੰਗਮੰਚ ਦੇ ਵਿਭਾਗ ਹਨ। ਇਸਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਅਕਾਦਮੀ ਦਿੱਲੀ ਡਾ. ਸਿਧੂ ਦੀ ਕਾਲਜੀਏਟ ਡਰਾਮਾ ਸੁਸਾਇਟੀ ਅਤੇ ਤੁਹਾਡੀ ਪਲਸ ਮੰਚ ਲਗਾਤਾਰ ਰੰਗਮੰਚ ਨੂੰ ਪੱਕੇ-ਪੈਰੀਂ ਕਰਨ

ਦੇ ਯਤਨ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਕਿ ਇਹਦੇ ਉਲਟ ਪ੍ਰੇਮੀ ਜਲੰਧਰੀ ਦਾ ਥੀਏਟਰ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਲੱਚਰ ਕਿਸਮ ਦੇ ਨਾਟਕ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਰੰਗਮੰਚ ਦੇ ਭਵਿੱਖ ਬਾਰੇ ਤੁਹਾਡਾ ਕੀ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ?

- ਇਕ ਤਾਂ ਮੈਂ ਇਹ ਕਹਿੰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਪ੍ਰੇਮੀ ਜਲੰਧਰੀ ਦਾ ਥੀਏਟਰ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਜੰਗਲ-ਜੀਵਨ ਦੀ ਹੋਂਦ ਹੈ। ਉਸ ਵਿਚ ਉਸਨੂੰ ਕੁਝ ਅਜਿਹੇ ਮਿਲ ਜਾਂਦੇ ਰਹੇ ਜਿਹੜੇ ਆਪਣੀ ਕਾਮਰੁਚੀ ਲਈ ਦੁਅਰਥੇ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਨਾਲ ਹੱਸਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਨੇ, ਉਥੇ ਉਹ ਨਾਟਕ ਚਲਦੇ ਰਹੇ। ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਜਨ-ਸਾਧਾਰਨ ਥੀਏਟਰ ਉੱਤੇ ਕੋਈ ਅਸਰ ਨਹੀਂ। ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਥੀਏਟਰ ਆਪਣੇ ਸਿਖਰ ਉੱਤੇ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਹੁਣ ਥੱਲੇ ਡਿੱਗ ਪਿਆ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਸਿਖਰ ਉੱਤੇ ਸੀ, ਤਾਂ ਵੀ ਜਨ-ਸਾਧਾਰਨ ਉੱਤੇ ਕੋਈ ਅਸਰ ਨਹੀਂ ਪਾਸਕਿਆ। ਅੱਗੇ ਗੱਲ ਆਉਂਦੀ ਏ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਦੇ ਥੀਏਟਰ ਵਿਭਾਗਾਂ ਬਾਰੇ। ਉਹ ਅੱਛਾ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੇ ਨੇ। ਇਹ ਜਿਹੜੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਨਾਟਕੀ ਸਿਖਲਾਈ ਦੇ ਰਹੇ ਨੇ, ਉਹਨਾਂ ਵਾਸਤੇ ਸ਼ੌਕ ਪੈਦਾ ਕਰ ਰਹੇ ਨੇ, ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਬੜਾ ਰੋਲ ਹੋਵੇਗਾ। ਬਾਕੀ ਨਾਟਕ ਦੇ ਭਵਿੱਖ ਬਾਰੇ ਤਾਂ ਸਮਾਂ ਹੀ ਦੱਸੇਗਾ। ਇਹ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਜਾਂ ਸਰਕਾਰਾਂ ਉੱਤੇ ਵੀ ਬੜਾ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਮੈਂ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ, ਜਿਵੇਂ ਜਿਵੇਂ ਅੱਗੇ ਤੁਰਨਾ ਹੈ, ਨਾਟਕ ਦੀਆਂ ਬੜੀਆਂ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੇ। ਸਾਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਾਲ ਕਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਨਾਟਕ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਹਿੱਸਾ ਪਾਵੇਗਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਇਕ ਬੜਾ ਅਸਰਦਾਇਕ ਮਾਧਿਅਮ ਹੈ।

? ਕੀ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਨਾਟ-ਮੰਡਲੀਆਂ ਵੀ ਥੀਏਟਰ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਕੁਝ ਹਿੱਸਾ ਪਾ ਰਹੀਆਂ ਹਨ ? ਕੀ ਉਹ ਵੀ ਤੁਹਾਡੇ ਵਾਂਗ ਇਨਕਲਾਬੀ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਲੈ ਕੇ ਤੁਰੀਆਂ ਹਨ ਜਾਂ ਕੋਈ ਹੋਰ ਉਦੇਸ਼ ?

- ਕਮਿਟਮੈਂਟ ਬੜੀ ਰੈਲੇਟਿਵ ਫਾਰਮ ਹੈ। ਇਹਦੇ ਕਈ ਪੜਾਅ ਹੁੰਦੇ ਨੇ। ਪਹਿਲਾਂ ਪੜਾਅ ਜਿਹੜਾ ਮੈਂ ਵੀ ਲੰਘਿਆ ਹੋਇਆ ਹਾਂ, ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਵਾਲਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਜੋ ਕੁਝ ਵੀ ਹੈ, ਉਹ ਗ਼ਲਤ ਹੈ। ਇਹ ਪਹਿਲਾਂ ਪੜਾਅ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਚੇਤਨਾ ਦਾ। ਇਹ ਜਾਣ ਲੈਣਾ ਕਿ ਗ਼ਲਤ ਕਿਉਂ ਹੈ, ਦੂਜਾ ਪੜਾਅ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਚੇਤਨਾ ਦਾ। ਤੀਜਾ ਪੜਾਅ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹਨੂੰ ਜਾਣ ਕੇ ਇਹਨੂੰ ਬਦਲਣ ਵਾਸਤੇ ਅੱਗੇ ਆਉਣਾ ਤੇ ਚੌਥਾ ਪੜਾਅ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਕਿ ਜੇ ਬਦਲਣ ਵਾਸਤੇ ਅੱਗੇ ਆਉਣਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕੁਰਬਾਨੀ ਵੀ ਦੇਣੀ ਪੈਣੀ ਹੈ। ਇਹ ਜਿਹੜੇ ਚੇਤਨਾਂ ਦੇ ਵੱਖਰੇ ਪੜਾਅ ਨੇ, ਇਹ ਚੇਤਨਾ ਦੀਆਂ ਵੱਖਰੀਆਂ-ਵੱਖਰੀਆਂ ਕਮਿਟਮੈਂਟਸ ਨੇ। ਸਾਡੇ ਪੰਜਾਬ ਲੋਕ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਮੰਚ ਨੇ ਚੌਥੇ ਪੜਾਅ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਇਨਕਲਾਬੀ ਰੋਲ ਆਪਣੇ ਉੱਤੇ ਲਿਆ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਆਪਣਾ ਸਾਰਾ ਸਮਾਂ ਸਾਰੀ ਤਾਕਤ ਇਸ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਬਦਲਣ ਵਾਸਤੇ ਲਾਉਣੀ ਹੈ, ਇਹਦੇ ਵਾਸਤੇ ਸਾਨੂੰ

ਜਿਹੜੀ ਵੀ ਕੁਰਬਾਨੀ ਕਰਨੀ ਪਵੇ, ਉਹ ਅਸੀਂ ਕਰਾਂਗੇ। ਜੇ ਸਾਡੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਮੰਚ ਵਾਲੇ ਇਸ ਕਮਿਟਮੈਂਟ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੇ ਨੇ। ਪਰ ਮੈਂ ਇਹ ਕਹਿੰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਜਿਹੜੇ ਦੂਜੇ ਇਸ ਕਮਿਟਮੈਂਟ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦੇ ਪਏ ਜਾਂ ਇਥੋਂ ਤਕ ਨਹੀਂ ਪਹੁੰਚੇ ਜਾਂ ਨਹੀਂ ਪਹੁੰਚਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਰੋਲ ਨੇ। ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਜਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਜਾਂ ਨਾਟਕ ਨੂੰ ਉਚੇਰਾ ਕਰਨ ਦੀ ਕਮਿਟਮੈਂਟ ਵਿਚ ਆਤਮਜੀਤ ਤੇ ਅਜਮੇਰ ਐਲਖ ਵੀ ਵਰਣਨਯੋਗ ਰੋਲ ਅਦਾ ਕਰ ਰਹੇ ਨੇ। ਅਸੀਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਡਰਾਮੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਕੀਤੇ ਨੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਉਤੇ ਮੈਨੂੰ ਮਾਣ ਹੈ।

? ਧਾਰਮਿਕਤਾ ਸਾਡੇ ਮੂਲ ਵਿਚ ਸਮਾਈ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਧਾਰਮਿਕ ਨਾਟਕਾਂ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਵਿਚ ਤੁਸੀਂ ਕਾਫ਼ੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਵਿਖਾਈ ਹੈ। ਲੋਕਾਂ ਵਲੋਂ ਵੀ ਤੁਹਾਨੂੰ ਕਾਫ਼ੀ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਮਿਲੀ ਹੈ। ਕੀ ਇਸ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਤੁਹਾਨੂੰ ਕੋਈ ਆਰਥਿਕ ਲਾਭ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ ਹੈ?

• ਆਰਥਿਕ ਲਾਭ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਜਦੋਂ 1969-70 ਵਿਚ ਸਾਡੇ ਗਰੁੱਪ ਉਤੇ ਮਾਲੀ ਸੰਕਟ ਆਇਆ, ਉਹ 'ਜਿਨ ਸਚਿ ਪਲੈ ਹੋਇ' ਨਾਟਕ ਨੇ ਪੂਰਾ ਕੀਤਾ। ਇਹਦੇ ਵਿਚ 1964 ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ 1969 ਤਕ ਜੋ ਕੁਝ ਖਰਚ ਹੋਇਆ ਸੀ ਜਾਂ ਜੋ ਕਰਜ਼ੇ ਲਏ ਹੋਏ ਸਨ, ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਜਾਂਦੇ ਸੀ, ਉਥੋਂ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਸਿੱਖ ਲੱਚਰ ਕਿਸਮ ਦੇ ਨਾਟਕ ਵੇਖਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਜਿਵੇਂ ਵੈਸਾਖੀ ਦੇ ਮੇਲੇ ਵਗੈਰਾ ਹੁੰਦੇ ਨੇ, ਜਾਂ ਉਹ ਮੰਗ ਕਰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਸਾਡੇ ਜਿਹੜੇ ਧਾਰਮਿਕ ਨਾਟਕਾਂ ਦੀ ਮਸ਼ਹੂਰੀ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸੀ, ਉਹੋ ਕਰੀਏ। ਮੈਂ ਧਾਰਮਿਕ ਨਾਟਕ 1980-81 ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਜਦੋਂ ਦੀ ਇਹ ਲਹਿਰ (ਪੰਜਾਬ ਲਹਿਰ) ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ, ਮੂਲਵਾਦੀ ਲਹਿਰ ਜਾਂ ਸੂਰਜੀਤਵਾਦੀ ਲਹਿਰ, ਮੈਂ ਇਹ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਜਿਹੜੇ ਡਰਾਮੇ ਨੇ, ਇਹ ਕੋਈ ਮਨਫੀ ਰੋਲ ਨਾ ਨਿਭਾਉਣ, ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਂ ਇਹ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦਾ ਕਿ ਮੇਰੇ ਡਰਾਮੇ ਧਾਰਮਿਕ ਉਦੇਸ਼ ਪੂਰੇ ਕਰਨ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦਾ ਜਿਹੜਾ ਵਿਰਸਾ ਏ, ਇਹਨੂੰ ਅੱਗੇ ਤਕ ਲੈ ਜਾਵਾਂ। ਸੋ ਹੁਣ ਮੈਂ ਸੰਕੋਚ ਕੀਤਾ ਹੈ ਇਹਨਾਂ ਨਾਟਕਾਂ ਨੂੰ ਕਰਨ ਤੋਂ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਮੈਂ ਥੋੜ੍ਹੇ ਕੀਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਨਾਟਕ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ।

? ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਨਾਟਕ ਕਲਾ ਕੇਂਦਰ ਦੀਆਂ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀਆਂ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਲਗਭਗ ਖਤਮ ਹੋ ਚੁੱਕੀਆਂ ਹਨ। ਇਹਦਾ ਕੀ ਕਾਰਨ ਹੈ-ਆਰਥਿਕ ਸਮਸਿਆਵਾਂ ਜਾਂ ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਦੀ ਘਾਟ ਜਾਂ ਫਿਰ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਦਾ ਘਾਟ ਜਾਂ ਕੋਈ ਹੋਰ?

• ਪਹਿਲੀ ਵਜ੍ਹਾ ਤਾਂ ਇਹੀ ਸੀ 1964 ਤੋਂ 1970 ਤਕ ਬੜੀ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਕ ਤਾਂ ਮੇਰੀ ਆਪਣੀ ਕਮਿਟਮੈਂਟ ਬਦਲ ਗਈ। ਮੈਂ ਪਿੰਡਾਂ ਵੱਲ ਗਿਆ ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਏਧਰ ਮੈਂ ਐਵੇਂ ਫਾਲਤੂ ਜ਼ੋਰ ਦੇ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਜਾਗਰੂਕ ਕਰਨ ਦਾ ਮੇਰਾ ਸਮਾਜਿਕ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਬਿਲਕੁਲ ਪੂਰਾ ਨਹੀਂ

ਹੁੰਦਾ। ਦੂਜੀ ਗੱਲ ਟੀ. ਵੀ. ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਲੋਕ ਨਾਟਕ ਦੇਖਣ ਆਉਣਾ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦੇ। 1970 ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮੈਂ ਇਸ ਸਟੇਜ ਨੂੰ ਜਾਰੀ ਇਸ ਕਰਕੇ ਰਖਿਆ ਕਿ ਜਿਹੜੇ ਵੀ ਚੰਗੇ ਨਾਟਕ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਮੈਂ ਇਥੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਕਰਾਂਗਾ, ਉਸਦੇ ਬਾਰੇ ਇਹ ਪਤਾ ਲੱਗ ਜਾਵੇਗਾ ਕਿ ਨਾਟਕ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਅਤੇ ਸਮਰੱਥਾ ਕਿੰਨੀ ਕੁ ਹੈ। ਪਰ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਅੱਗੇ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਘਟਦੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਹਾਂ ਇਹ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਅਸੀਂ ਸਾਲ ਵਿਚ 10 ਪੇਸ਼ਕਾਰੀਆਂ ਭਾਵੇਂ ਨਾ ਕਰੀਏ ਤਾਂ ਦੋ-ਤਿੰਨ ਜ਼ਰੂਰ ਕਰੀਏ। ਉਹ ਅਜੇ ਵੀ ਜਾਰੀ ਨੇ।

? ਤੁਸੀਂ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਤੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਥੀਏਟਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਵਿਚ ਅੰਤਰ ਹੈ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਤੁਸੀਂ ਕੀ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੇ ਹੋ ?

● ਮੈਂ ਨਾਟਕਾਂ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਫ਼ਰਕ ਕਰਦਾ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਅੱਜ ਤੱਕ 2300 ਪੇਸ਼ਕਾਰੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ, ਅੱਜ ਤੱਕ ਕਿਸੇ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਹੁਟ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਮੇਰੇ ਨਾਟਕ ਲੋਕ-ਸੋਚ ਨਾਲ, ਲੋਕ-ਦੁਆਲੇ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹਨ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਲੋਕ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖਦੇ ਹਨ। ਮੈਂ ਨਾਟਕ ਹੀ ਆਪਣੇ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਕਰਦਾ ਹਾਂ, ਏਥੇ ਤੱਕ ਕਿ ਪੇਂਡੂ ਲੋਕਾਂ ਲਈ। ਉਹ ਪੂਰਾ ਪਿਆਰ ਸਤਿਕਾਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਸ਼ਾਇਦ ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਮੇਰੇ ਨਾਟਕਾਂ ਨੂੰ 'ਨਾਅਰਾ' ਜਾਂ 'ਇਨਕਲਾਬ' ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਅਲੋਚਨਾ ਮੇਰੇ ਨਾਟਕਾਂ ਦੀ ਹਮੇਸ਼ਾ ਨਾਅਰੇ ਥੱਲੇ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਕਿ ਲੋਕ-ਪੱਖੀ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ, ਇਸ ਸੋਸ਼ਿਤ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਬਦਲਣ ਲਈ। ਪਰ ਇਕ ਵਕਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਆਹ ਗੁਣ ਪਿੱਛੇ ਜਿਹੇ ਦਿੱਲੀ ਵਿਖੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਤੇ ਸੈਮੀਨਾਰ ਹੋਇਆ, ਜਿਸ 'ਚ ਇਹ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਕਿ 1970 ਤੋਂ 1990 ਤਕ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਟਕਾਂ ਦਾ ਯੁੱਗ ਹੈ। ਅਮਰਜੀਤ ਗਰੇਵਾਲ ਨੇ ਮੇਰੀ ਆਲੋਚਨਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਹਰਪਾਲ ਟਿਵਾਣਾ ਨੂੰ ਵੱਡਾ ਨਾਟਕਕਾਰ ਕਿਹਾ ਪਰ ਇਹ ਨਹੀਂ ਦੱਸ ਸਕਿਆ ਕਿ ਉਹ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸਥਾਪਿਤ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਿਆ ਤੇ ਮੇਰੇ ਨਾਟਕਾਂ ਨੂੰ ਅੱਜ ਵੀ ਲੋਕ ਕਿਉਂ ਦੇਖਣ ਆਉਂਦੇ ਹਨ।

? ਨੁੱਕੜ ਨਾਟਕ ਨੂੰ ਹੁਣ 'ਮੋਰਚਾ ਨਾਟਕ' ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਵੀ ਜਾਣਿਆ ਜਾਣ ਲੱਗਾ ਹੈ, ਕੀ ਇਹ ਨਵੀਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਸਹੀ ਹੈ ?

● ਨੁੱਕੜ ਨਾਟਕ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਮੋਰਚਾ ਨਾਟਕ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਹ ਮੋਰਚਾ ਨਾਟਕ ਉਦੋਂ ਬਣੇਗਾ ਜਦੋਂ ਇਸਨੂੰ ਮੋਰਚਾ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਵੇਗਾ। ਸਵਾਲ ਅੰਤਰ ਵਸਤੂ ਦਾ ਵੀ ਤਾਂ ਹੈ। ਅੰਤਰ-ਵਸਤੂ ਦੇ ਲਿਹਾਜ਼ ਨਾਲ ਨੁੱਕੜ ਨਾਟਕ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਅਰਥਾਤ ਮੋਰਚਾ ਨਾਟਕ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤਿ-ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਵੀ।

? ਸਮਕਾਲੀਨ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਅੱਜ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨੁੱਕੜ ਨਾਟਕਾਂ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ ਅਤੇ ਕੀ ਨਾਟਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਮੁਕਤੀ ਸੰਭਵ ਹੈ ?

- ਨਹੀਂ, ਸਿਰਫ ਨਾਟਕਾਂ ਜਾਂ ਸਾਹਿਤ ਨਾਲ ਹੀ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਮੁਕਤੀ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ। ਨੁੱਕੜ ਨਾਟਕ ਤਾਂ ਇਸ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿਚ ਸਹਾਇਕ ਸਾਬਤ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਅੱਜ ਅਜਿਹੇ ਨੁੱਕੜ ਨਾਟਕਾਂ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ ਜੋ ਏਕਤਾ, ਅਮਨ ਅਤੇ ਸਦਭਾਵਨਾ ਦਾ ਮਾਹੌਲ ਬਨਾਉਣ, ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਸਮਝਾਉਣ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਕੇਵਲ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਨਹੀਂ ਹੈ।
- ? ਪਿਛਲੇ ਦਿਨੀਂ ਤੁਸੀਂ 'ਇਨਕਲਾਬੀ ਏਕਤਾ ਕੇਂਦਰ' ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਉਸਦੀ ਚਰਚਾ ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ। ਤੁਸੀਂ ਕਲਾ ਦਾ ਖੇਤਰ ਤਿਆਗ ਕੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਜਾਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕਿਉਂ ਕੀਤਾ ?
- ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਭਾਵੇਂ ਮੈਂ ਕਲਾ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਚੁਣ ਗੱਖਿਆ ਸੀ, ਪਰ ਮੈਂ ਬੁਨਿਆਦੀ ਤੌਰ ਤੇ ਇਕ ਰਾਜਨੀਤਕ ਅੰਦੋਲਨ ਦਾ ਹੀ ਵਿਅਕਤੀ ਹਾਂ। 1944-45 ਤੋਂ ਮੈਂ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਅੰਦੋਲਨ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹਾਂ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਯੋਗਤਾ ਤੇ ਸਮਰੱਥਾ ਦੇ ਮੁਤਾਬਿਕ ਮੈਂ ਇਸ ਅੰਦੋਲਨ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਸਹਿਯੋਗ ਦਿੰਦਾ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਸੀ. ਪੀ. ਆਈ. ਨਾਲ ਮੈਂ 1977 ਤਕ ਰਿਹਾ। ਪਰ ਜਦ ਮੈਂ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਸੀ. ਪੀ. ਆਈ. ਹੁਣ ਕਾਂਗਰਸ ਨਾਲ ਯੂਨਾਇਟਿਡ ਫਰੰਟ... ਅਤੇ ਸਮਝੌਤੇ ਵਿਚ ਪੈ ਗਈ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸਦਾ ਜਿਹੜਾ ਇਨਕਲਾਬੀ ਮਿਸ਼ਨ ਹੈ, ਉਸ ਵਿਚ ਧੁੰਦਲਾਪਨ ਆ ਗਿਆ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਨਾਲੋਂ ਮੈਂ ਵੱਖ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਮੈਂ ਨਕਸਲਵਾੜੀ ਦੀ ਕਿਸਾਨ ਬਗਾਵਤ ਨਾਲ ਵੀ ਜਜ਼ਬਾਤੀ ਤੌਰ ਤੇ ਜੁੜ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਇਹ ਵੀ ਸੱਚ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਸਰਕਾਰੀ ਮੁਲਾਜ਼ਮ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਮੈਂ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਨਾਟਕਾਂ ਰਾਹੀਂ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਜਦੋਂ 1975 ਵਿਚ ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਲੱਗੀ ਤਾਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਮੈਂ ਨਾਟਕਾਂ ਕਾਰਨ ਨੌਕਰੀ ਤੋਂ ਬਰਖਾਸਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਮੈਂ ਵੀ ਫੈਸਲਾ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਰਾਜਨੀਤਕ ਕੰਮ ਹੀ ਕਰਨਾ ਪਵੇਗਾ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਰਿਟਾਇਰ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਕਈ ਰਾਜਨੀਤਕ ਜਥੇਬੰਦੀਆਂ ਦੀਆਂ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਮੰਡਲੀਆਂ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ 'ਪੰਜਾਬ ਲੋਕ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਮੰਚ' (ਪਲਸ ਮੰਚ) ਜਥੇਬੰਦ ਕੀਤਾ, ਜਿਹੜਾ ਸਾਰਿਆਂ ਦਾ ਸਾਂਝਾ ਮੰਚ ਸੀ... ਸਾਂਝਾ ਮੰਚ ਮੇਰੇ ਲਈ ਇਕ ਲਾਇਫ ਮਿਸ਼ਨ ਵੀ ਰਿਹਾ ਹੈ... ਉਹ ਮੇਰਾ ਆਪਣਾ ਖੇਤਰ ਵੀ। ਨਾਟਕ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਮੇਰੀਆਂ ਕੁਝ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਵੀ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਪਲਸ ਮੰਚ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਸਵੈ-ਭਰੋਸਾ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਰਾਜਨੀਤਕ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਵੀ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੇਂਦਰ ਬਣਾਏ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਸੋ ਤੁਹਾਡੇ ਸਵਾਲ ਦਾ ਜਵਾਬ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਬੀਜ ਪਹਿਲਾਂ ਮੇਰੀ ਸੋਚ ਵਿਚ ਸੀ ਕਿ ਇਕ ਰਾਜਨੀਤਕ ਕੇਂਦਰ ਸਾਡਾ ਬਣਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਇਨਕਲਾਬ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦਾ ਖੁਲ੍ਹਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਹੋਵੇ।
- ? ਤੁਸੀਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਵੱਡਾ ਹਿੱਸਾ ਨਾਟਕਾਂ ਅਤੇ ਰੰਗਮੰਚ ਨੂੰ ਸਮਰਪਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਇਸ ਤੋਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਕਾਫੀ ਕੌੜੇ-ਮਿੱਠੇ ਅਨੁਭਵ ਹੋਏ ਹੋਣਗੇ। ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਇਹ ਸਾਰੇ
ਅਨੁਭਵ ਲਿਖੋਗੇ, ਕਿਉਂਕਿ ਥੀਏਟਰ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼
ਅਹਿਮੀਅਤ ਹੋਵੇਗੀ ?

- ਮੈਂ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਡਾਇਰੀ ਲਿਖ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਤਜਰਬੇ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਹਨ।
ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕੌੜੇ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਕਹਿੰਦਾ। ਮੈਂ ਇਕ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਡਰਾਮਾ ਕਰਨ ਗਿਆ।
ਪ੍ਰਬੰਧਕਾਂ ਨੇ ਇਕ ਦਰਖਤ ਦਿਖਾਇਆ। ਉਸਦੇ ਦੁਆਲੇ ਇਕ ਗੋਲ ਦਾਇਰਾ
ਸੀ। ਮੈਂ ਸੋਚ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਕਿਸ ਪਾਸੇ ਵੱਲ ਮੂੰਹ ਰੱਖ ਕੇ ਨਾਟਕ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ।
ਏਨੇ ਨੂੰ ਇਕ ਸੱਜਣ ਕਹਿਣ ਲਗਿਆ, ਸਰਦਾਰਾ ਕਰਨਾ ਤਾਂ ਕੰਜਰਖਾਨਾ ਈ
ਹੈ, ਜਿੱਧਰ ਮਰਜ਼ੀ ਹੈ, ਮੂੰਹ ਕਰ ਲੈ। ਮੈਂ ਗੁੱਸਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਕਿਹਾ
ਕਿ ਇਕ ਘੰਟਾ ਡਰਾਮਾ ਕਰਨਾ ਹੈ, ਜ਼ਰਾ ਵੇਖ ਕੇ ਜਾਣ। ਡਰਾਮੇ ਤੋਂ ਬਾਅਦ
ਮੈਂ ਪੁਛਿਆ, ਸਰਦਾਰਾ, ਕਿਹੋ ਜਿਹਾ ਰਿਹਾ ਕੰਜਰਖਾਨਾ ? ਕਹਿਣ ਲੱਗਿਆ,
ਇਹ ਤਾਂ ਗੱਲ ਈ ਕੁਝ ਹੋਰ ਸੀ। ਇਸ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਵੀ ਮੈਂ ਨੋਟ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਧਾਰਮਿਕ
ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਮੇਰਾ ਨਾਇਕ ਕੋਈ ਗੱਲ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਭਾਵੁਕ ਨਿਹੰਗ ਉਹਨੂੰ
ਮਾਰਨ ਪੈ ਜਾਂਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਸੋ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਤਜਰਬੇ ਮੈਂ ਲਿਖ ਰਿਹਾ ਹਾਂ।